

Ewa Krasińska

ROZWÓJ KOMPOZYCJI PRZESTRZENNEJ REZYDENCJI FINCKENSTEIN

Majestatyczne ruiny kamienieckiego pałacu jak magnes przyciągają i elektryzują regionalistów oraz miłośników dziedzictwa Warmii i Mazur. Zespół pałacowo-parkowy w Kamieńcu był niegdyś jedną z najbardziej okazałych siedzib w dawnych Prusach Wschodnich. To niezwykłe, spektakularne założenie znalazło uznanie także w oczach Napoleona. Czas świetności Kamieńca zakończyło wkroczenie Armii Czerwonej. Do dziś miejsce to skrywa wiele tajemnic i rozbudza wyobraźnię tych, którzy próbują rozszyfrować jego historię.

Historia kamienieckiego założenia rozpoczyna się w 1705 roku, kiedy hrabia Albrecht Konrad Finck zakupił to miejsce jako wieś Habersdorf, której nazwa została wkrótce zmieniona na (pochodzącą od nazwiska nowego właściciela) Finckenstein. Pomysł stworzenia siedziby rodu w tym miejscu zakładał wybudowanie wysoce reprezentacyjnego, wręcz spektakularnego zespołu pałacowo-folwarcznego z towarzyszącym mu okazałym ogrodem. Wszystkie te elementy włącznie z układem dróg dojazdowych stanowiły jednorodną, spójną barokową kompozycję. Bliskie sąsiedztwo jeziora oraz wpadającej do niego rzeczki zapewne miało znaczenie gospodarcze, ale także dawało duże możliwości wzbogacenia programu ogrodowego o element wodny. Rozmach, z jakim projektowano to założenie, wynikał między innymi z faktu, że posiadłość miała służyć także królowi pruskiemu w czasie jego podróży między Berlinem a Królewcem[1].

1 M. Akincza, Rola świadomie kształtowanej zieleni wielkiej własności ziemskiej na przykładzie wybranych obiektów z obszaru Warmii, Mazur i Powiśla, 2015, str. 46 [mps, arch. pryw. Marty Akinczy].

1. Plan wsi Kamieniec z 1788 roku. Źródło: H. Goldbeck-Löwe, A. Paradowska, Finckenstein, „Kamieniec Suski. Ein barockes Gesamtkunstwerk für den Erzieher preussischer Kronprinzen", [w:] „Im Schatten von Berlin und Warschau. Adelssitze im Herzogtum Preußen und Nordpolen", 1650–1850, red. I. Woldt i T. J. Żuchowski, Berlin: Reimer, 2010, s. 156.

Wiek XVIII

Głównym punktem rezydencji był budynek pałacu postawiony na planie podkowy. Usytuowano go równolegle do drogi głównej, której przebieg stał się w ten sposób jedną z dwóch głównych osi kompozycyjnych założenia. Lokalizacja wszystkich budynków została ściśle podporządkowana tej linii, obiekty w stosunku do niej znalazły się równolegle bądź prostopadle. Regule tej podlegały nie tylko zabudowania części reprezentacyjnej, ale także mieszkalne i gospodarcze zabudowania wiejskie. Drugą oś wyznaczyła linia do niej prostopadła, przechodząca przez środek pałacu. Widać to wyraźnie na planie z roku 1788, dziedziniec główny znajdujący się przed pałacem od północy i południa ograniczony był dwoma symetrycznymi, kwadratowymi dziedzińcami gospodarczymi.

Główna oś podłużna założenia z drzwi pałacu prowadziła przez środek dziedzińca, pomiędzy basenami, i dalej przechodziła w prostą linię drogi wiodącej na zachód. Oczywiście sama bryła pałacu również miała formę symetryczną. Główne wejścia (od strony frontowej i ogrodowej) znajdowały się na osi budynku. Elewację ogrodową urozmaicał płytki ryzalit zwieńczony balustradą z czterema rzeźbami kamiennymi. Budynki otaczające dziedziniec od północy i południa, a także para budynków flankujących skrzydła pałacu, stanowiły

swoje lustrzane odbicia. Nie tylko ich usytuowanie, ale także wygląd (wysokość, kształt, podziały) zostały podporządkowane barokowej regule symetrii. Zastosowano stopniową gradację wysokości zabudowy. Najwyższy element kompozycji zespołu stanowił główny korpus pałacu, nieco niższe były jego skrzydła, a wysokość kolejnych budynków zmniejszała się konsekwentnie, najniższe znalazły się najbliżej drogi (najwyższą budowlą całej wsi była i pozostaje wieża kościoła, który do dziś jest dominantą w panoramie Kamieńca). W zabudowaniach sąsiadujących z dziedzińcem pomieszczono się między innymi stajnie, wozownię, spichlerz oraz oficyny. Przestrzeń pomiędzy skrzydłami pałacu odgraniczało od pozostałej części dziedzińca ogrodzenie, którego linia – początkowo prosta, równoległa do przednich pierzei skrzydeł na środku dziedzińca – biegła po łuku wygiętym w kierunku bramy głównej. Także od strony drogi dziedziniec główny oddzielony był ogrodzeniem, w którym znajdowały się trzy bramy rozlokowane oczywiście symetrycznie: główna pośrodku, na osi symetrii układu, dwie boczne na krańcach dziedzińca. Na wprost środkowej bramy wychodziła droga z towarzyszącą jej aleją lipową, której linia podkreślała kierunek głównej osi kompozycyjnej założenia. Kompozycja zabudowy trzymająca się reguły dokładnej symetrii, charakterystyczna dla baroku, przetrwała prawdopodobnie do połowy XIX wieku, widać ją na rycinie z pierwszej połowy tego stulecia.

2. Kamieniec, widok na pałac i dziedziniec honorowy. Stan około 1835 roku. Rys. Rosmäsler, miedzioryt, 1835. Źródło: https://bildarchiv-ostpreussen.de/ nr zdjęcia106461 [data dostępu: 11 grudnia 2020].

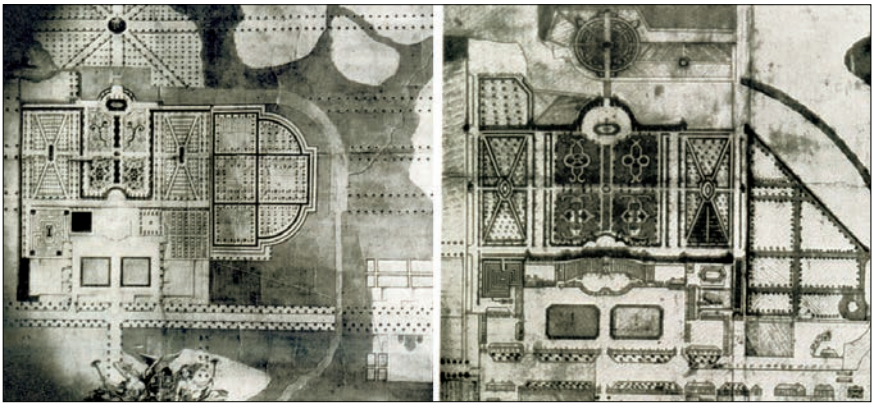
Naturalnym dopełnieniem rezydencji był barokowy ogród, w którym również królowała symetria, co widać wyraźnie na planie z roku 1720. Osie kompozycji ogrodu stanowiły przedłużenie osi głównej oraz linii pierzei zabudowy dziedzińca. Jak wspomniano na początku, geometryczna kompozycja tego ba-

rokowego zespołu pałacowo-folwarczno-parkowego składała się na jednorodną spójną całość. Wzdłuż elewacji ogrodowej pałacu przebiegała szeroka alejka separująca główny ogród od pałacu i towarzyszących mu dwóch kwater, których szerokość korespondowała bezpośrednio z szerokością sąsiadujących dziedzińców gospodarczych. W pierwszej z nich, położonej na północ od pałacu, znajdował się założony na planie kwadratu labirynt utworzony ze strzyżonych żywopłotów, z czterema altanami w narożach oraz jedną w centrum. Wszystkie ścieżki i szpalery labiryntu przecinały się pod kątem prostym (prostopadle lub równolegle do głównej osi założenia). W drugiej kwaterze, położonej na południe od pałacu, zaznaczono dwanaście kwater wpisanych w kwadrat (dwa rzędy po sześć). Zarówno ścieżkę pomiędzy rzędami kwater, jak i altanę znajdującą się w środku labiryntu, usytuowano na linii przednich elewacji skrzydeł pałacu.

Główna część ogrodu znajdowała się pomiędzy pałacem a jeziorem Gaudy. Rozpościerał się tu salon ogrodowy w postaci wgłębnika z elementami charakterystycznymi dla ogrodów barokowych, takimi jak fontanny czy partery ogrodowe wypełnione niską roślinnością uformowaną w geometryczne wzory haftowe. Po obu stronach wgłębnik otaczały szpalery strzyżonych drzew tworzące alejki i boskiety. Wgłębnik wraz z przylegającymi do niego alejkami miał szerokość dokładnie taką jak dziedziniec honorowy (położony po drugiej stronie pałacu). Środkiem wgłębnika biegła aleja z wpisanymi w nią dwiema wąskimi, podłużnymi kwaterami. Znajdowały się tutaj dwie fontanny: pierwsza, nieco mniejsza, pomiędzy podłużnymi kwaterami, druga, w większym basenie, na końcu salonu ogrodowego w środku półokrągłego tarasu, za którym płynęła rzeczka Liwa. Niewielki most wiódł z tarasu na drugą stronę rzeki, gdzie na przedłużeniu głównej osi kompozycyjnej było wzniesienie z pawilonem ogrodowym – belweder. Pawilon miał postać kopułowego, okrągłego zadaszenia posadowionego na sześciu lub ośmiu filarach, zwieńczonego figurą Femy *obracającą się zamiast flagi*[2]. Z tego miejsca rozpościerał się rozległy widok na całą okolicę – na jezioro Gaudy na wschodzie oraz na park i pałac na zachodzie. Bogaty program oraz dyscyplina symetrycznej kompozycji ogrodu zapewniały spektakularny widok z balkonu w elewacji ogrodowej pałacu.

Nad rzeką, za boskietami, a także w ich centralnych punktach znajdowały się niewielkie budowle (najprawdopodobniej altany) usytuowane na osiach ścieżek. Na analizowanym planie koryto rzeczki ma bardzo regularny, geometryczny przebieg. Na południu wygina się foremnym półkolem, a dalej prowadzi linią prostą, równoległą do osi głównej zespołu. Regulowane koryto rzeki wychodziło z jeziora Gaudy i dzieliło ogród na dwie części: jedna sąsiadowała

2 C. E. L. von Lorck, *Schloss Finckenstein. Ein Bauwerk des preussischen Barock im Osten*, Frankfurt a. Main: Weidlich, 1966, s. 125.

3. Kamieniec, plany ogrodu z lat 1720 (po lewej) oraz 1732 (po prawej). Źródło: https://bildarchiv-ostpreussen.de/ nr zdjęć106640 i 106641 [data dostępu: 11 grudnia 2020].

z pałacem, a druga znajdowała się za rzeką. Na tym etapie rozwoju w ogrodzie nie było jeszcze kanałów.

Zarówno w boskietach bocznych, jak i w tym położonym za rzeczką, poprowadzono ścieżki rozchodzące się promieniście z centralnego punktu, w którym stał opisany wyżej belweder lub inne obiekty – w boskietach bocznych mogły to być altany. Całości geometrycznej kompozycji parku dopełniały ogrody użytkowe, położone w części południowej, podzielone na sześć kwater. Cztery z nich miały kształt zbliżony do kwadratu, natomiast dwie do ćwierci koła. Podziały warzywnika wynikały z kompozycji salonu ogrodowego – szerokość jednej kwatery stanowiła połowę długości salonu. Dwie główne linie podziału ogrodów użytkowych były przedłużeniem ścieżki biegnącej wzdłuż elewacji ogrodowej pałacu oraz ścieżki biegnącej poprzecznie przez środek salonu ogrodowego. Wszystkie opisane powyżej ścieżki i szpalery poprowadzono po liniach prostych, w większości prostopadle lub równolegle do głównej osi założenia. Wyjątek stanowiły ścieżki wewnątrz boskietów, wytyczone z narożników w kierunku środka w układzie gwiaździstym, charakterystycznym dla ogrodów barokowych, oraz dwie zewnętrzne ścieżki w ogrodach warzywnych, poprowadzone po łukach.

Oprócz spektakularnego ogrodu barokowego w ramach komponowanej zieleni towarzyszącej rezydencji zaprojektowano wiele alej. Drogi dojazdowe prowadzące do rezydencji obsadzono szpalerami lipowymi, sporo zachowało się do dziś.

Kolejny zachowany plan ogrodu pochodzi z roku 1732 i mimo niedużej różnicy czasu (dziesięć lat) zaobserwować można spore zmiany. Labirynt, choć rozplanowany podobnie jak na projekcie sprzed dekady – na planie kwadratu, ma

zupełnie inny układ ścieżek. W miejscu dawnej kwatery, usytuowanej symetrycznie do labiryntu po drugiej stronie pałacu, utworzono parter ogrodowy. Na krańcu tego parteru, graniczącego z południowym dziedzińcem gospodarczym, pojawił się na planie jeden z najciekawszych obiektów całej rezydencji – grota muszlowa. Jej budowa datowana jest na lata 1732–1733. Ten niewielki budynek przykryty dachem mansardowym stanowił dużą atrakcję ogrodu. Ściany wewnątrz pokryte były muszlami i minerałami. Na tylnej ścianie w niszy znajdowała się kaskada, a w niszach ścian bocznych półtorametrowe posągi Adama i Ewy. Na gzymsie budynku ustawiono kamienne rzeźby dzieci oraz blaszane rzeźby imitujące ananasy. Wejście do groty stanowiły trzy otwarte bramy (środkowa – większa) zakończone półkolistymi łukami. Dopiero w 1906 roku w bramy wstawiono przeszklone drzwi z białymi giętymi szprosami. W różnych nieoficjalnych źródłach można znaleźć niepotwierdzone informacje dotyczące tego budynku, na przykład żywa jest legenda o leczniczych właściwościach jej wnętrza, a także o tym, iż przed wojną odbywały się tam zebrania loży masońskiej.

Na opisywanym planie widać zmiany w układzie ogrodów użytkowych, przylegających do części głównej od południa. Koryto rzeki znacznie poszerzono, a geometryczny łuk brzegu zmienił się w linię prostą, ustawioną pod kątem 45 stopni w stosunku do osi głównej zespołu. Ścieżki dzielące ogrody prowadzono inaczej niż na wcześniejszym planie, ich układ także i tutaj nadal jednak koresponduje z układem ścieżek i osi w ozdobnej części ogrodu. Główne podziały i kompozycja poszczególnych elementów salonu ogrodowego nie uległy zmianie. Ornamenty w parterach salonu ogrodowego zyskały nowy rysunek, poza tym układ ścieżek, boskietów i fontann pozostały takie same. Pojawiło się natomiast znacznie więcej budowli ogrodowych (altan lub pawilonów) oraz ogrodzeń oddzielających salon ogrodowy od warzywników i sadów na południu oraz (prawdopodobnie) łąk na północy.

W porównaniu z poprzednim planem duże zmiany zaszły w części ogrodu sąsiadującej z jeziorem. Powstał kanał linią prostą łączący jezioro z rzeką w południowej części założenia. Zabieg ten sprawił, że teren ze wzniesieniem i belwederem odcięto od reszty ogrodu, przez co stał się wyspą. Kanał wykopano na jednej z osi ogrodu, równoległej do osi głównej (z grotą muszlową na końcu). Na wzniesieniu zaznaczono kilka ścieżek poprowadzonych po okręgu, dookoła belwederu, jak i całego wzniesienia. Program wodny to bardzo ważny element ogrodów barokowych, nie inaczej było też w Kamieńcu. Do dwóch zaznaczonych na wyżej opisanych planach ścieżek dołączyła trzecia, zlokalizowana przy schodach prowadzących z pałacu do ogrodu, wybudowana w roku 1749[3]. Misterność zespołu wodnego uzupełniała kaskada w grocie muszlo-

3 Tamże, s. 127.

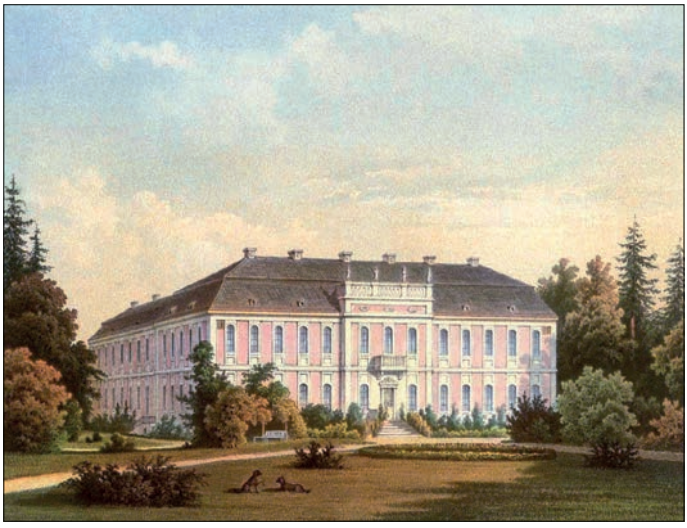
wej oraz tryskające źródełko przy wejściu do niej. Wszystkie te obiekty połączone były systemem wodociągowym, zasilanym wodą z rzeki poprzez wieżę ciśnień, zlokalizowaną nieco na południe od ogrodu.

Opisane wyżej plany różnią się w wielu szczegółach, co może dowodzić, jak dynamicznie rozwijała się kompozycja założenia. Można też wysnuć teorię, iż starszy plan stanowi projekt założenia, który zrealizowano w postaci zbliżonej do wersji z 1732 roku. O tym że w Kamieńcu powstał zespół pałacowo-folwarczny wraz z ogrodem o spójnej, barkowej kompozycji, świadczą zachowane fotokopie dwóch rycin z 1772 roku, przedstawiających widoki kamienieckiej rezydencji: frontowy oraz ogrodowy. Prawdopodobnie taką właśnie postać miał zespół kamieniecki, kiedy w 1807 roku zatrzymał się w nim Napoleon Bonaparte. Wiosną tego roku przez dwa miesiące stacjonowała tu jego kwatera główna. Sam cesarz zamieszkał w pałacu, w apartamentach królewskich na pierwszym piętrze. Sypialnia oraz gabinet, które zajmował, nazywane później pokojami Napoleona, stanowiły na początku XX wieku swoistą atrakcję pałacu[4]. Tutaj między innymi przyjmowane było poselstwo z Persji oraz wydano dekret o utworzeniu 1. Polskiego Pułku Szwoleżerów Gwardii Cesarskiej – jednostki złożonej z polskich żołnierzy, którzy postanowili przyłączyć się do armii napoleońskiej, pokładając w tym działaniu nadzieję na odzyskanie niepodległości[5]. W tym czasie kamieniecki pałac oraz przebywającego tu cesarza odwiedziła także Maria Walewska. Według słów dawnego starosty powiatu suskiego Napoleon w trakcie swojego pobytu jeździł konno po okolicy, brał udział w polowaniach, a także przechadzał się po ogrodzie[6]. Od jego imienia pochodzi nazwa *Napoleons Jagdstuhl* (napoleońskie krzesło myśliwskie) – można ją znaleźć na mapie z 1910 roku – oznaczająca miejsce polowań położone nieco na wschód od Kamieńca.

Wiek XIX

W wieku XIX w sztuce ogrodowej nastąpiło odejście od form geometrycznych i osiowych na rzecz form swobodnych, imitujących naturalny krajobraz. Modne stało się komponowanie nieregularnych, naturalistycznych grup zieleni z meandrującymi pomiędzy nimi ścieżkami. Niestety z XIX wieku zachowało się niewiele ikonografii dokumentującej przemiany, które w tym czasie zachodziły w przestrzeni zespołu, dlatego bardzo trudno prześledzić, w jakim stopniu nowa moda wpłynęła na założenie w Kamieńcu. Wiadomo, że wówczas wybudowano oranżerię, jako wychodzące w kierunku ogrodu przedłużenie spichlerza z południowej pierzei dziedzińca honorowego. Lokalizację budynku wy-

4 Tamże, s. 80–82.
5 https://www.enumi.pl/pl/artykuly/78/Szwolezer_Gwardii_Cesarza_Napoleona_I [data odczytu: 2 listopada 2021].
6 Alfred von Auerswald, *Sprawozdanie z pobytu cesarza francuskiego Napoleona I w Kamieńcu w roku 1807. Spisano w Kamieńcu dnia 02.12.1841*; tłum. [w:] *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, red. J. Cygański, Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur, 2006, s. 188–191.

4. Kamieniec, widok na pałac od strony elewacji ogrodowej, stan około 1866 roku. Rys. Alexander Duncker, litografia, 1866, Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Schloss_Finckenstein_Sammlung_Duncker.jpg [data dostępu: 11 grudnia 2020].

brano ze względu na dobre nasłonecznienie. W elewacjach południowej oraz wschodniej znajdowały się duże okna zakończone łukami. Przed ścianą południową uprawiano roślinność niską, aby nie zasłaniać wpadającego do wnętrza oranżerii światła.

Zachowała się jedna rycina z drugiej połowy XIX wieku, autorstwa Dunckera[7], ukazująca elewację ogrodową pałacu oraz fragment sąsiadującego z nim parku. Widać tu mieszane grupy zieleni wysokiej i niskiej. Bujna roślinność porasta teren przy samej elewacji, a schody prowadzące do pałacu flankowane są symetrycznie zakomponowanymi szpalerami krzewów. Na osi pałacu, przed schodami, znajduje się okrągły niski klomb, a po obu jego stronach rozmieszczono symetrycznie dwa krzewy (tego samego gatunku). Przedstawiona ścieżka ma tu charakter swobodny, a przestrzeń pomiędzy grupami roślin wypełniają, charakterystyczne dla ogrodów krajobrazowych, rozległe trawniki. Ani śladu geometrycznych kwater, parterów ogrodowych, strzyżonych form czy dawnego układu ścieżek, w tym alei środkowej prowadzącej z pałacu w kierunku jeziora. Warto jednak zauważyć, iż grupy roślin tu przedstawione, chociaż w formach naturalnych, niestrzyżonych, są w ogrodzie rozmieszczone symetrycznie, zgodnie z osią główną dawnej kompozycji i pałacu.

Trudno ocenić stopień wiarygodności tego obrazu. Ile jest w nim dokumentu rzeczywistości, a ile romantycznej wizji artysty? Pewne jest natomiast, że w roku 1868 do Finckenstein przyjechał słynny projektant parków krajobrazowych Eduard Petzold i wykonał projekt rekompozycji zieleni otaczającej pałac.

7 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Schloss_Finckenstein_Sammlung_Duncker.jpg [data odczytu: 2 listopada 2021].

5. Fragment projektu Eduarda Petzolda z 1867 roku, przedstawiający główną część parku w Kamieńcu (drugi arkusz zawiera projekt ścieżki wychodzącej z parku w kierunku północno-wschodnim). Źródło: Ursula zu Dohna, „Garten und Parke in Ostpreussen. 400 Jahre Gartenkunst", Herford: Busse Seewald, 1993, s. 75.

Jego projekt uwzględniał istniejące grupy zieleni oraz wprowadzał nowe nasadzenia, włączał także w przestrzeń parku nowe tereny.

Projekt sporządzony w skali 1:625, przedstawia dwa nakładające się na siebie układy ścieżek, co Michael Rhode interpretuje jako inwentaryzację założenia sprzed przyjazdu Petzolda, oraz zaprojektowany przez niego nowy układ komunikacyjny[8]. Wynika z tego, że już wcześniej kompozycja ogrodu uległa zmianom, zgodnie z XIX-wieczną modą. Na planie z 1868 roku zachowano podział przestrzeni tuż za pałacem na trzy główne części: dwie kwatery – północną i południową oraz, znajdujący się pomiędzy nimi, salon ogrodowy. Wszystkie pozostałe ścieżki poprowadzono swobodnie. Także te wiodące do wzniesienia i wokół niego zyskały nowy, swobodny charakter. Na północ od wzniesienia na planie widać nowy kanał wodny, poprowadzony wzdłuż jednej z osi dawnego regularnego układu. Projekt przewidywał włączenie do przestrzeni parku dużego obszaru od strony północnej. Dużą zmianą w układzie komunikacyjnym jest usunięcie głównej szerokiej ścieżki wiodącej z pałacu przez środek ogrodu wprost na wzgórze widokowe. Przed elewacją ogrodową znajduje się rozległy trawnik (podobnie jak na rycinie Dunckera, chociaż tam trawnik urozmaicony był klombem). Na oddzielnym arkuszu projektant sporządził plan zagospodarowania dziedzińca. Także i tu zniknęła droga biegnąca środkiem z bramy wjazdowej wprost do pałacu oraz widoczne na dawnych planach usytuowane symetrycznie baseny z fontannami. W ich miejsce zaprojektowano owalne

8 U. Gräfin zu Dohna, *Gärten und Parke in Ostpreußen. 400 Jahre Gartenkunst*, Herford: Busse Seewald, 1993, s. 65–80.

wnętrze ogrodowe z różnorodnymi grupami zieli wysokiej i niskiej w kwaterach o kształtach swobodnych, organicznych. Pomimo swobodnego, krajobrazowego stylu kompozycji całość zaprojektowano symetrycznie. Północna i południowa część projektu dziedzińca stanowią swoje lustrzane odbicie, zgodnie z pierwotną osią symetrii zespołu pałacowo-ogrodowego.

Petzold przewidział wprowadzenie ponad 90 różnych gatunków drzew[9] (takich jak: gleditczja, modrzew, tulipanowiec, purpurowe oraz strzępolistne odmiany buka, różne odmiany robinii, świerków, sosen, orzechów, kasztanowców, dębów, wiązów, olsz). Przeprowadzona w 1996 roku inwentaryzacja odnotowuje niewiele z nich[10]. Są to między innymi: modrzew, świerki, jodły, buki, dęby, wiązy. Ich lokalizacja tylko częściowo pokrywa się z planem Petzolda. Na wyspie w miejscu, gdzie projekt przewidywał posadzenie sosny wejmutki, rośnie jednak do dziś wiekowy okaz choiny kanadyjskiej. Zgodnie z projektem zostało w tym miejscu posadzone soliterowe, egzotyczne drzewo iglaste (chociaż innego gatunku), zatem być może niektóre zamysły projektanta były nieco modyfikowane przy realizacji.

6. Fragment mapy topograficznej sporządzonej w skali 1:25 000, w latach 1870-1872. Źródło: Ursula zu Dohna, „Gärten und Parke in Ostpreussen. 400 Jahre Gartenkunst", Herford: Busse Seewald,1993, s. 75.

Jak już wspomniano, trudno jednoznacznie stwierdzić, które elementy projektu Petzolda zostały zrealizowane. Tym bardziej że na początku lat 70. XIX wieku (dwa do czterech lat po wizycie Petzolda w Kamieńcu) sporządzono mapę topograficzną w skali 1:25 000 (dla całego obszaru Prus Wschodnich), na którą naniesiono między innymi układ komunikacyjny kamienieckiego parku. Widać na niej geometryczną kompozycję ścieżek i kwater, będącą nieco uproszczoną wersją pierwotnego, barokowego założenia. Być może w tak krótkim

9 M. Rhode, *Von Muskau bis Konstantinopel. Eduard Petzold ein europäischer Gartenkünstler 1815–1891*, Amsterdam; Dresden: Verlag der Kunst, 1998, s. 171.
10 M. Bielecka, Dokumentacja ewidencyjna założenia pałacowego Kamieniec gmina Susz, Warszawa, 1996, arch. Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatury w Elblągu, sygn. E/6903.

czasie (2–4 lata) nie rozpoczęto jeszcze realizacji projektu parku krajobrazowego. Kłóci się to jednak zarówno ze stanem parku przedstawionym na rycinie Dunkera, jak i z układem ścieżek na projekcie Petzolda, interpretowanych jako zinwentaryzowane. Według Carla von Lorcka (niemieckiego badacza wschodniopruskich założeń ogrodowych) o wprowadzaniu przekształceń w ogrodzie, zgodnie z XIX-wiecznym nurtem krajobrazowym, świadczy kolorowa ilustracja Dunkera. Lorck nie rozwija jednak tego tematu szczegółowo. Z całą pewnością można za to zaobserwować zmiany, jakie zaszły w układzie zabudowy zespołu pałacowo-folwarcznego. Dwa dziedzińce gospodarcze, dawniej kwadratowe, uległy wydłużeniu, a ich symetria zaburzeniu. Układy tychże zabudowań nadal korespondują ze sobą, nie można już jednak nazwać ich lustrzanymi. Przyczyniła się do tego między innymi budowa oranżerii oraz przebudowa obiektów położonych najbliżej drogi (w południowej pierzei dziedzińca nie stanowią już ciągłej ściany zabudowy jak dawniej, w północnej, pomiędzy budynkami, również znajduje się szeroki wjazd na położny dalej dziedziniec gospodarczy).

Pierwsza połowo XX wieku

W 1899 roku ówczesny właściciel, dziedzic majątku Rodrigo Dohna, rozpoczął proces restaurowania parterów w salonie ogrodowym (według dawnych planów), co znacznie zwiększyło dotychczasowe koszty utrzymania ogrodu[11]. Pierwsza połowa XX wieku to okres najlepiej udokumentowanego etapu rozwoju zespołu pałacowo-ogrodowego. Z tego czasu zachowało się wiele fotografii (w tym także lotnicze), a nawet kilkuminutowy film nagrywany w parku i we wnętrzach pałacu zimą, na początku lat 40. XX wieku. Po niemal dwustu latach istnienia, pielęgnacji i przekształcania park w Kamieńcu na początku XX wieku przybrał formę kompozycji mieszanej. Parterom ogrodowym, utworzonym ze strzyżonych żywopłotów i rabat formowanych w geometryczne wzory, towarzyszyła dojrzała zieleń wysoka w postaci okazałych drzew o naturalnych, bujnych koronach. Na zdjęciach pałacu, datowanych na pierwszą dekadę XX wieku, ponownie widnieje ogrodzenie łączące skrzydła budynku,

7. Kamieniec, pałac, elewacja zachodnia z ogrodzeniem łączącym skrzydła pałacu. Fot. Theodor Mohr, 1900–1920, https://bildarchiv-ostpreussen.de/ nr zdjęcia 47445 [data dostępu: 11 grudnia 2020].

11 C. E. L. von Lorck, dz. cyt., s. 130–131.

8. Kamieniec, salon ogrodowy na początku XX wieku, widok od strony altany lipowej (po lewej) oraz z balkonu pałacu (po prawej). Fot. datowane na lata 1920–1942. Źródło: https://bildarchiv-ostpreussen.de/ nr. zdjęć: 106647 oraz 89095 [data dostępu: 11 grudnia 2020].

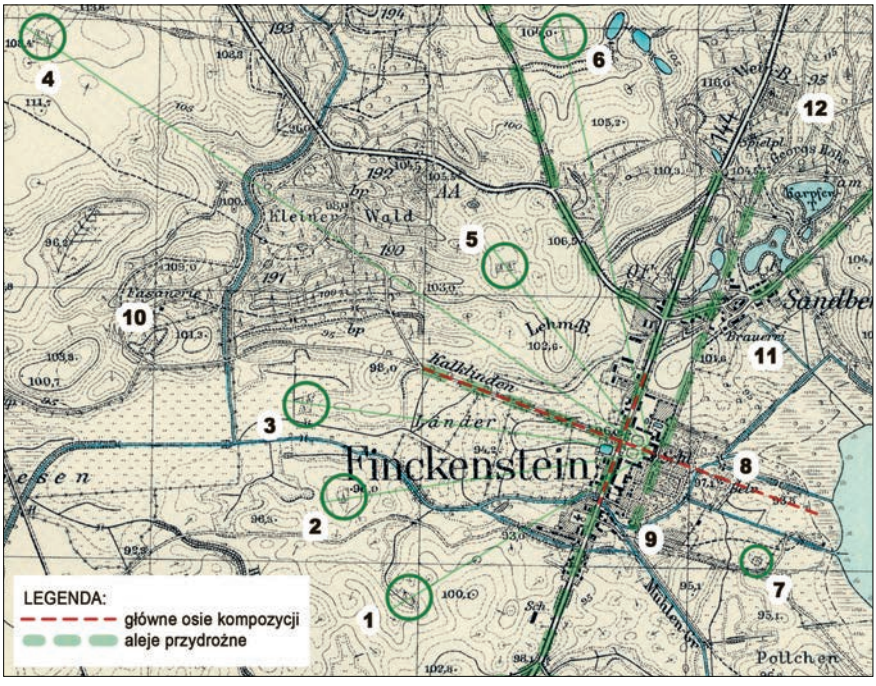
wkrótce zostało ono jednak rozebrane i nie pojawia się już na późniejszych fotografiach. Na dziedzińcu honorowym znajdowały się dwa duże partery, o kształcie prostokątów lub kwadratów, z wciętymi półokrągło narożnikami i dość ubogą szatą roślinną (szpalery niskich krzewów przy zewnętrznych krawędziach, niewielkie okrągłe rabaty na środku oraz trawnik). Pomiędzy nimi prowadził główny wjazd do pałacu, na jego osi, tuż przed linią elewacji frontowych skrzydeł, znajdował się klomb. Przed oficynami flankującymi pałac rosły duże drzewa, posadzone zapewne w XIX wieku. Naturalną zieleń dziedzińca uzupełniały rośliny egzotyczne, uprawiane w oranżerii w donicach, latem wystawianych na zewnątrz. Od strony elewacji ogrodowej urządzono ogród geometryczny, otoczony kępami zieleni wysokiej, skąd widoczne było jezioro oraz jego otoczenie. Oś główna, podobnie jak w ogrodzie barokowym, stanowiła oś symetrii dla wielu elementów kompozycji założenia. Do salonu ogrodowego prowadziły szerokie schody ogrodowe. W salonie odtworzono (lub uczytelniono) dawny podział na cztery symetryczne kwatery z roślinnością, formowaną w geometryczne kształty – na trawnikach rosły niskie żywopłoty oraz także strzyżone większe rośliny, prawdopodobnie żywotniki. W kwaterach występowały również wysokie drzewa o naturalnie wykształconych koronach (nasadzenia z etapu parku krajobrazowego). Na osi głównej, w szerokiej alei, znajdowały się rabaty bylinowe – dwie prostokątne i jedna duża okrągła, z zegarem słonecznym w środku. Pomiędzy kwaterami prostokątnymi, w okrągłym basenie tryskała fontanna, również otoczona rabatą bylinową. Na ścieżkach otaczających kwatery ustawiono ławeczki oraz rzeźby i egzotyczne rośliny kubłowe, umieszczone na cokołach. Na początku XX wieku do ogrodu przeniesiono rzeźby z groty muszlowej. Prawdopo-

9. Relikty mostu i ścieżka prowadzące na wzniesienie z altaną lipową, stan z grudnia 2020 roku. Fot. Ewa Krasińska.

dobnie sprowadzono też nowe rzeźby, gdyż na ikonografii pojawia się ich więcej, niż było w grocie. W miejscach dawnych gabinetów, znajdujących się po obu stronach wgłębnika, rosły wysokie, nieformowane drzewa.

Za wgłębnikiem, wzdłuż głównej osi kompozycyjnej, przez murowany most, prowadziła droga na wzniesienie znajdujące się na wyspie. Na początku XX wieku nie było tam już pawilonu, ale zachowano miejsce widokowe, które otoczono kręgiem 16 lip (po osiem w półokręgu od północy i południa, z dwiema przerwami w okręgu na osi głównej). Na początku XX wieku drzewa były już okazałe, z czego należy wnioskować, że posadzono je jeszcze w wieku XIX. Na zboczach wzniesienia uformowano (lub uczytelniono dawne) tarasy ze ścieżkami. Na szczyt prowadziły ścieżki i schody ogrodowe, a towarzyszyły im strzyżone żywopłoty oraz donice i pojemniki z roślinami cieplarnianymi (na zimę chowane do oranżerii), usytuowane na cokołach. Od północy i południa wyspa była ograniczona kanałami wodnymi, równoległymi w stosunku do siebie i głównej osi kompozycyjnej. Kanałów, mimo że równoległe, nie poprowadzono symetrycznie do głównej osi symetrii układu. Kanał południowy wykopano na osi zewnętrznej granicy południowego (dawnego) boskietu, a pół-

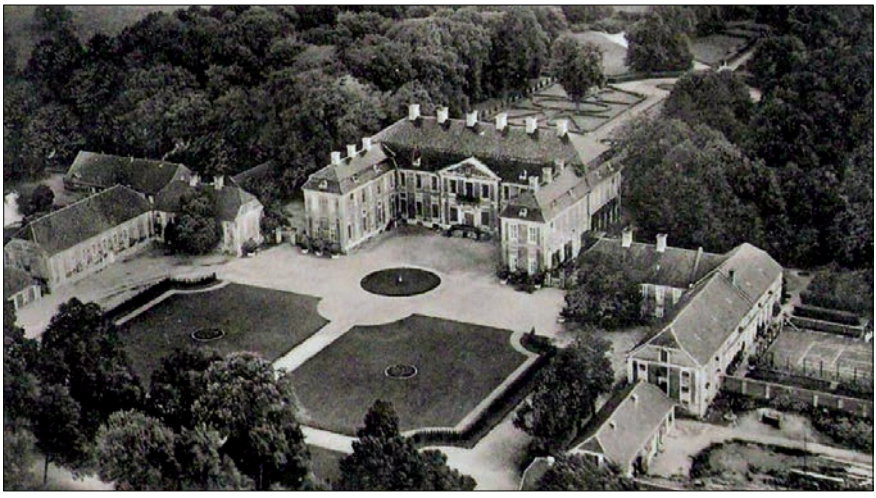

10. Fragment mapy topograficznej sporządzonej w skali 1:25 000, w latach 1909–1912, aktualizowanej i wydanej w 1936 roku. Źródło: http://igrek.amzp.pl/ [data odczytu: 2 listopada 2021]. Opracowanie planu Ewa Krasińska. Oznaczenia: 1–6. Grupy drzew iglastych (z wtórną domieszką gatunków liściastych). 7. Grupa dębów. 8. Altana lipowa na wzniesieniu, posadzona w miejscu dawnego pawilonu na głównej osi kompozycyjnej. 9. Altana kasztanowcowa, posadzona na jednej z poprzecznych osi kompozycyjnych parku. 10. Bażantarnia (Fasanerie). 11. Browar w osadzie Piaski (Sandberg). 12. Cmentarz.

nocny na osi wewnętrznej granicy (dawnego) boskietu północnego, czyli znacznie bliżej osi głównej.

Mapa topograficzna, sporządzona w 1910 roku, dość szczegółowo przedstawia ówczesne rozplanowanie tej przestrzeni. Oprócz murowanego mostu na osi głównej, prowadzącego prosto z salonu ogrodowego, na wyspę można się było dostać innymi drogami. Przez kanał północny przerzucono dwa mosty, przez kanał południowy jeden, a ostatnie przejście stanowił most na rzece tuż przy połączeniu z południowym kanałem. Obecnie jedynie ten ostatni daje możliwość dostania się na wyspę.

Obszar dawnych ogrodów użytkowych, przylegający do parku od południa, podzielono ścieżkami poprowadzonymi po liniach prostych, prostopadłych lub równoległych do osi głównej zespołu. W tej przestrzeni funkcje użytkowe (warzywniki i sady) łączyły się z układem elementów ozdobnych (szpalery, aleje) oraz rekreacyjnych. Na początku XX wieku przed południową elewacją oranżerii urządzono kort do gry w tenisa ziemnego, otoczony siatką. Ścieżka na osi groty muszlowej była oddzielona od kortu wysokim strzyżonym żywopłotem, a od południa graniczyła ze szklarniami. Grota muszlowa, dawniej stojąca wolno, na początku XX wieku wpisana już była w ciąg murów, za którymi znajdowało się podwórze gospodarcze.

11. Kamieniec, założenie pałacowo-parkowe, widok z lotu ptaka od południowego zachodu, zdjęcie datowane na lata 1920–1939. Źródło: https://bildarchiv-ostpreussen.de/ nr zdjęcia: 11192 [data odczytu: 11 grudnia 2020].

Nowym obiektem w parku była altana utworzona z okręgu kasztanowców (podobna do lipowej, rosnącej na wyspie), którą posadzono nad rzeką, na południowym krańcu alei biegnącej wzdłuż elewacji ogrodowej pałacu. Drugi

kraniec tej alei wychodził z parku daleko na północ i prowadził do osady Piaski, również należącej do kamienieckiego majątku. W Piaskach znajdował się między innymi browar oraz mieszkania pracowników leśnych.

Już w okresie baroku krajobraz otaczający zespół był niejako włączany w kompozycję założenia poprzez tworzenie otwarć widokowych, na przykład na jezioro Gaudy. Na początku XX wieku posunięto się dalej i w krajobrazie otaczającym Kamieniec rozmieszczono wiele nowych elementów, wprowadzonych w celu urozmaicenia krajobrazu, a także programu rekreacyjnego rezydencji. Na końcu alei prowadzącej na zachód, wzdłuż głównej osi założenia, pojawiła się bażantarnia (*Fasanerie*). Na północno-wschodnim brzegu jeziora Gaudy obok istniejącej tu już w XIX wieku strzelnicy (*Schießst.*) powstało miejsce rekreacji z ławeczkami i altanami nazywane *Moosbanken*. Na mapie topograficznej sporządzonej w 1910 roku można znaleźć więcej lokalnych nazw własnych nadawanych różnym miejscom, wspomniane wyżej miejsce polowań *Napoleons Jagdstuhl*, nazwę alei prowadzącej do bażantarni *Kalklinden* – nawiązującą do tworzących ją lip, czy skrót *Belv.* przy altanie lipowej na wyspie – najwidoczniej nazwa Belveder przetrwała dłużej niż istniejący tu dawniej pawilon ogrodowy.

12. Grupa dębów (oznaczona na mapie numerem 7) oraz jeden z kanałów w otwarciu widokowym na południowy wschód od parku, stan z grudnia 2020 roku. Fot. Ewa Krasińska.

Innymi ciekawymi elementami krajobrazowymi, które pojawiły się tu na początku XX wieku, były grupy drzew sadzone wśród łąk lub pól uprawnych, wprowadzone dla urozmaicenia krajobrazu. Siedem takich grup można znaleźć na mapie, natomiast w terenie do dziś przetrwała tylko jedna z nich. Grupa oznaczona jako numer 1, co wynika z oznaczenia, była grupą drzew iglastych, podobnie jak pozostałe 5 spośród grup znajdujących się na zachód i północ od rezydencji. Kępa drzew oznaczona numerem 7 to doskonale zachowana do dziś grupa dębów, stanowiąca wzbogacenie otwarcia widokowego z południowo-wschodniej granicy parku. Natomiast grupy drzew iglastych oznaczone numerami 4 i 6 stanowią nie lada zagadkę. Są położone dość da-

13. Grupy drzew iglastych rosnące na zachód od drogi głównej, oznaczone na mapie numerami 2 i 3, widok od strony drogi wychodzącej na wprost pałacu, na horyzoncie widoczna aleja prowadząca do folwarku Dąbrówka, stan z czerwca 2020. Fot. Ewa Krasińska.

leko od wsi i dziś trudno stwierdzić, czy były tworzone jako obiekty, które miały być widoczne z pałacu, zwłaszcza że grupa nr 4 znajduje się za terenem porośniętym lasem. Z drugiej strony niezwykle interesujący jest fakt, że te sześć grup tworzy trzy pary obiektów położonych na kierunkach czy też osiach symetrycznych parami w stosunku do głównej osi kompozycyjnej rezydencji. Dodatkowo grupa nr 4 jest dużo większa od pozostałych i posadowiona na wzniesieniu położonym ponad 10 metrów wyżej niż las oddzielający ją widokowo od pałacu (w rzeczywistości w terenie grupa ta znajduje się około 50 metrów na południowy wschód od miejsca zaznaczonego na mapie). A może urozmaicenie krajobrazu nie było jedynym zadaniem tych obiektów? Na terenie Kamieńca znajdują się jeszcze trzy podobne grupy, na polu położonym na wschód od osady Piaski, i są to kępy drzew gatunków liściastych. Nie mają jednak tak malowniczej ekspozycji jak opisana wyżej grupa dębów, ponieważ pole, na którym rosną, jest otoczone lasami. Nie zostały zaznaczone na mapie, prawdopodobnie posadzono je już po jej sporządzeniu.

Finckenstein w pierwszej połowie XX wieku było bardzo dużym majątkiem, do którego przynależały okoliczne lasy, pola oraz folwarki. Ostatnim właścicielem posiadłości przed wojną był Alfred zu Dohna. We wsi działały w tym czasie między innymi szkoła, karczma, szpital, poczta, stolarnia, kuźnia, posterunek policji, a w osadzie Piaski funkcjonował browar. W spisach ludności z tego okresu można znaleźć także pastora, krawca, fryzjera, kołodzieja, murarza, dzierżawcę młyna i pracowników leśnictwa oraz montera, zatem wieś była już przed wojną zelektryfikowana[12]. Chociaż pierwotny barokowy układ przestrzenny uległ sporym modyfikacjom, to przepych i spektakularność zespołu nadal były odczuwalne i także ten okres można zaliczyć do czasów świetności majątku, także gospodarczej.

12 Studium ochrony wartości kulturowych osady Kamieniec z założeniem pałacowo-parkowym i folwarcznym, gm. Susz, powiat iławski, oprac. E. Krasińska, M. Liszewska, I. Liżewska, H. Mackiewicz, J. Piotrowska, A. Płoski, I. Wildner-Nurek, 2020, mps, arch. NID OT w Olsztynie.

14. Aleja lipowa graniczącą z dawnym salonem ogrodowym, jeden z zachowanych elementów kompozycji kamienieckiego parku. Stan z czerwca 2020 roku. Fot. Ewa Krasińska.

W styczniu 1945 roku właściciele opuścili Finckenstein, uciekając przed zbliżającą się Armią Czerwoną, której pobyt w Kamieńcu poskutkował pożarem pałacu. Po wojnie zarządcą kamienieckiego majątku było Państwowe Gospodarstwo Rolne, użytkując zabudowania folwarczne. W latach 1974–1976 rzeźby wieńczące ryzalit pałacu na elewacji ogrodowej zdemontowano, poddano konserwacji, a następnie umieszczono na skwerze w Iławie przy ulicy Niepodległości, gdzie stoją do dziś[13]. Można się spotkać z informacją, jakoby jeszcze przed wojną rzeźby zostały przeniesione do ogrodu. Przeczą temu jednak archiwalne zdjęcia z roku 1957, na których rzeźby nadal zdobią ryzalit ruin pałacu[14]. Pomimo planów i projektów pojawiających się kilkakrotnie pałac w Kamieńcu do dziś nie został odbudowany. Park pozostawał bez należytej opieki i ulegał zarastaniu, a także dewastacji. W dawnym salonie ogrodowym w latach 90. funkcjonowało boisko sportowe o nawierzchni trawiastej. Obecnie

13 Tamże.

14 Pałac w Kamieńcu pow. Susz woj. olsztyńskie. Dokumentacja historyczna, K. Mellin, Gdańsk 1957, Państwowe Przedsiębiorstwo Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział Gdańsk, arch. WUOZ del. w Elblągu, sygn. E/6409.

można znaleźć relikty dawnej kompozycji parku. Do najważniejszych należą: altana lipowa na wyspie, szczątki altany kasztanowcowej, elementy układu wodnego (regulowane koryto rzeki i kanały), dawniej strzyżone szpalery grabów i lip, okazałe egzemplarze starodrzewu, aleje parkowe. Równie ciekawe i cenne pozostają elementy komponowanego krajobrazu poza parkiem, do których należą przede wszystkim aleje przydrożne, stawy oraz grupy drzew iglastych i liściastych, a także pola i łąki zapewniające ich należytą ekspozycję.

Ewa Krasińska

Od autorki
Wiedzę i materiały wykorzystane w tym artykule zgromadziłam podczas pracy nad Studium ochrony wartości kulturowych osady Kamieniec z założeniem pałacowo-parkowym i folwarcznym, gm. Susz, powiat iławski, opracowanym w Narodowym Instytucie Dziedzictwa. Pragnę podziękować państwu Marcie Liszewskiej, Iwonie Liżewskiej i Adamowi Płoskiemu za tłumaczenie fragmentów niemieckojęzycznych publikacji. A także paniom Marcie Akincza oraz Urszuli Knercer-Grygo za udostępnienie prywatnych materiałów archiwalnych dotyczących zespołu pałacowo-parkowego Finckenstein. EK

Ewa Krasińska, *pracuje w Oddziale Terenowym Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Olsztynie; absolwentka Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, kierunków architektura krajobrazu oraz gospodarka przestrzenna; członkini honorowa Akademickiego Klubu Turystycznego w Olsztynie.*